एकादशः पाठः

महाभिनिष्क्रमणम्

पुरा भारतवर्षे कपिलवस्तुनाम्नि नगरे शुद्धोदनो नाम राजा अभवत्। तस्य पुत्रः सिद्धार्थः आसीत्। अयं गौतम इति वंशनाम्ना ख्यातः आसीत्। सिद्धार्थः सांसारिकभोगानां नश्वरतां, प्राणिनां कष्टानि च अवलोक्य राज्यभोगात् विरक्तः जातः। अयमेव सिद्धार्थः अनन्तरं गौतमबुद्ध इति नाम्ना प्रसिद्धः अभवत्। पुराणेषु एषः विष्णोः अवतारः अपि कथ्यते।

नाट्यांशोऽयम् सिद्धार्थस्य परिव्रज्याग्रहणपूर्वस्य मानसिक–अवस्थां प्रकटयति।

सिद्धार्थः - (स्वगतं चिन्तयन्) हन्त। कियती विडम्बना मानवशरीरस्य। वासन्तिकं यौवनं, कुसुमसुकुमारमनोहरा देहसम्पत्, किमिदं सर्वं स्थिरम् ? किं यशोधरायाः यौवनमचलम् ? किं जरा व्याधिर्मृत्युश्च मदीया अन्तःपुरपरिचारिकाः कदापि नाक्रमिष्यन्ति ? किमेता न जानन्ति यद्यौवनं चपलम् ? जरा रूपं नाशयिष्यति।

यशोधरा - कुमार ! कुमार, किं चिन्तयति भवान् ?

सिद्धार्थः - न किमपि यशोधरे ! उद्विग्नमिव मे चेतः। इत एहि अत्रोपविश। इदमेव विलोक्य आश्चर्यम् अनुभवामि यशोधरे यत् वयं मनुष्याः प्रतिदिनं ग्रसन्तीं मृत्युराक्षसीं जानन्तोऽपि न शोचामः। अद्य न जाने मदीये हृदये कश्चन् वक्ति यत् जरां व्याधिं मृत्युं च विजित्यैव मनुष्यस्य यौवनं विलासश्च शोभते। नृत्यसङ्गीत-वादित्रेषु नानुरञ्ज्यामि, न च तुष्यामि क्रीडोद्यानद्रुमैः, प्रेक्षागृहपञ्जरैः, स्नानगृहनिर्झरैः।

यशोधरा - तर्हि कुमार ! किं व्यवसीयते भवता ?

सिद्धार्थः - इदमेव वाञ्छामि यशोधरे, यदधुना परिव्राजको भूत्वा मृत्योर्निग्रहाय तपश्चरेयम्।

यशोधरा - किमिदं भाषते भवान् ? परिव्रज्यायाः नायं समयः। कतिपयमासेभ्यः पूर्वमेव तु भवान् शाक्यवंशधरस्य कुमार-राहुलस्य जनकः सञ्जातोऽस्ति। आगच्छतु भवान् अद्य कुमार-राहुलस्य अभिनिष्क्रमणसंस्कारः।

सिद्धार्थः - न किमपि इच्छामि यशोधरे। अद्यैव प्रव्रज्यायै अनुमतिं ग्रहीतुं महाराजस्य सौधमुपसर्पामि। अद्यैव प्रव्रज्यायै अनु ....।

यशोधरा - (तारस्वरेण) कुत्र प्रयाति कुमारः ? कुमार ! कुमार !

(दृश्यपरिवर्तनम्)

सिद्धार्थः - आर्य ! अभिवादये।

शुद्धोदनः - सिद्धार्थ ! शाक्यवंशधरो भव।

सिद्धार्थः - आर्य ! अद्य एकामनुज्ञां ग्रहीतुं समुपस्थितोऽस्मि। अहं जानामि यदाजन्म महाराजस्य मह्यं किमप्यदेयं नास्ति।

शुद्धोदनः - निश्शङ्कं ब्रूहि सिद्धार्थ ! मम प्राणा अपि त्वदधीनाः कुमार !

सिद्धार्थः - महाराज ! सुबहु मया विचारितं प्रजानां लोकयात्रार्थम् । अधुना शोकमृत्युभयानां निग्रहाय तपश्चिकीर्षामि । प्रव्रज्यायै अनुज्ञातुमर्हति मां महाराजः ।

(कोलाहलो वर्धते, आश्चर्यम्, आश्चर्यम् इति ध्वनयश्च)

शुद्धोदनः - कुमार सिद्धार्थ ! किमिदं व्यवसितं त्वया ? न हि कालस्ते प्रव्रज्यां ग्रहीतुम् । प्रथमे वयसि चलायां मतौ धर्मचर्या बहु दोषा भवति । मया हि तव कुतूहलार्थं क्रीडोद्याने सर्वापि विनोदसामग्री समुदपस्थापिता । चित्रं मनोज्ञेऽपि विषये तव रतिर्न जायते ।

सिद्धार्थः - आर्य ! जरा व्याधिश्च मृत्युश्च यदि न स्युस्तर्हि मम मनोज्ञेषु विषयेषु रतिर्भवेत् । असंशयं मृत्युरिति जानतोऽपि यस्य हृदि रागो जायते तस्य चेतना लोहमयीमेव उत्प्रेक्षे ।

शुद्धोदनः - कुमार ! कस्त्वामिदं बोधितवान् ? तवेदं सुकुमारं वयः प्रसन्नसुन्दरं च वपुः किं प्रव्रज्यायै भगवता सृष्टम् ? नायं कालस्तव तपोवनाश्रयस्य । गच्छ क्रीडोपवनम् । अनुभव नृत्यवादित्रविनोदम् ।

सिद्धार्थः - कथमहं चेतनां वञ्चयेयमार्य । यदि भवान्मे प्रतिभूर्भवति यन्मम जीवनं मरणाय न सृष्टमस्ति, मम शरीरं रोगेभ्यः सर्वदा मुक्तं स्यात्, मम यौवनं च जरा न कदाप्याक्षिपेत्, तर्हि अहं तपोवनं न श्रयिष्ये ।

सूत्रधारः - संसारस्य निःसारता, जनन-मरण-चक्रस्य बन्धनं, मानुषी गतिः, सर्वमिदं विचिन्त्य सिद्धार्थो व्यरज्यत लोकयात्रातः । सकृन्निशीथे तेन व्यवसितं यत्सर्वमिदं प्रपञ्चं परित्यज्य जननमरणयोः पारं द्रष्टुं स तपस्तप्स्यति, साधनां विधास्यति, जीवनरहस्यं बोद्धुं प्रयतिष्यते । (इति निष्क्रान्तः सर्वे)

शब्दार्थः

स्वगतम् - मन ही मन । जरा - बुढ़ापा । ग्रसन्तीम् - खाती हुई को । शोचामः - हम सोचते हैं । मृत्युराक्षसीम् - मृत्यु रूपी राक्षसी को । मदीये - मेरे । व्याधिम् - बीमारी को । विजित्यैव - जीतकर ही । नानुरज्यामि - प्रसन्न नहीं होता हूँ । प्रेक्षागृहपञ्जरैः - नाट्य शाला/रङ्ग शाला के पात्रों से । स्नानगृहनिर्झरैः - स्नानगृह के झरनों से । वाञ्छामि - चाहता हूँ। परिव्राजकः - संन्यासी । मृत्योर्निग्रहाय - मृत्यु को पराजित करने के लिए । सौधमुपसर्पामि - महल में जाऊँगा । तारस्वरेण - ऊँचे स्वर में । प्रयाति - जाता है । सुबहु - बहुत बार, अच्छी तरह से । तपश्चिकीर्षामि - तप करने की इच्छा करता हूँ। श्रयिष्ये - आश्रय ग्रहण करूँगा । बोद्धुम् - जानने के लिए ।

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरं लिखत -**

(क) का रूपं नाशयिष्यति ?

(ख) सिद्धार्थः कस्य पुत्रः आसीत् ?

(ग) यशोधरा कस्य पत्नी आसीत् ?

(घ) सिद्धार्थस्य पुत्रः कः आसीत् ?

(ङ) सिद्धार्थः कस्मिन् वंशे उत्पन्नः अभूत् ?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

(क) कस्य अभिनिष्क्रमणसंस्कार: अस्ति ?

(ख) सिद्धार्थ: अनुज्ञां प्राप्तुं कस्य समीपं गत: ?

(ग) सिद्धार्थ: केषु नानुरञ्ज्यति ?

(घ) वयं मनुष्या: कां जानन्तोऽपि न शोचाम: ?

(ङ) मनुष्यस्य यौवनं विलासश्च कदा शोभते ?

3. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

(क) यशोधरा तारस्वरेण सिद्धार्थं किम् उक्तवती ?

(ख) सिद्धार्थ: किमर्थं लोकयात्रात: व्यरज्यत ?

(ग) मनोज्ञेषु विषयेषु रतिविषये सिद्धार्थ: शुद्धोदनं किम् अकथयत् ?

4. शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्ध वाक्यानां समक्षं ''न'' इति लिखत -

(क) शुद्धोदन: राहुलस्य पिता आसीत्। ☐

(ख) यशोधरा राहुलस्य माता आसीत्। ☐

(ग) सिद्धार्थ: प्रव्रज्यार्थम् इच्छति। ☐

(घ) सिद्धार्थ: यशोधराया: अनुज्ञां प्राप्तुं गत:। ☐

(ङ) शुद्धोदन: शाक्यवंशीय: न आसीत्। ☐

5. अधोलिखितशब्दानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत -

शब्द:	मूलशब्द:	विभक्ति:	वचनम्
यथा-हृदये	हृदय	सप्तमीविभक्ति:	एकवचनम्
(क) मया			
(ख) प्रव्रज्यायै			
(ग) मनुष्यस्य			
(घ) वयसि			
(ङ) मतौ			

6. अधोलिखितपदानां धातुं लकारं च लिखत -

पदम्	धातु:	लकार:
यथा -भाषते	भाष्	लट्लकार: (आत्मनेपदी)
(क) जायते		
(ख) प्रयतिष्यते		
(ग) वर्धते		
(घ) शोभते		

7. **अधोलिखितपदानां धातुं प्रत्ययञ्च पृथक्कुरुत -**

पदम्	धातुः	प्रत्ययः
यथा -विजित्य	वि + जि +	ल्यप्।

(क) ग्रहीतुम्

(ख) विचिन्त्य

(ग) बोद्धुम्

(घ) द्रष्टुम्

(ङ) परित्यज्य

8. **अधोलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनाम लिखत -**

पदम्		सन्धिविच्छेदः		सन्धिनाम
यथा -अद्यैव	=	अद्य + एव	=	वृद्धिसन्धिः।

(क) समुपस्थितोऽस्मि

(ख) किमप्यदेयम्

(ग) तपश्चरेयम्

(घ) सकृन्निशीथे

(ङ) क्रीडोपवनम्

9. **अधोलिखितपदानां समासविग्रहं कृत्वा समासनाम लिखत -**

(क) धर्मचर्या

(ख) क्रीडोद्यानम्

(ग) विनोदसामग्री

(घ) लोकयात्रा

(ङ) महाराजः

10. **रेखाङ्कितसंज्ञाशब्दानां स्थाने सर्वनामशब्दानां प्रयोगं कुरुत -**

(क) **राहुलः** शाक्यवंशधरः आसीत्।

(ख) **यशोधरा** सिद्धार्थस्य पत्नी आसीत्।

(ग) **सिद्धार्थस्य** पिता शुद्धोदनः आसीत्।

(घ) **सिद्धार्थः** परिव्राजकः अभवत्।

(ङ) सिद्धार्थः **राहुलस्य** जनकः आसीत्।

योग्यताविस्तारः -

- सिद्धार्थस्य विस्तृतजीवनचरितम् अन्विष्य लिखत।
- अस्य नाट्यांशस्य सामूहिकम् अभिनयं कुरुत।